

Jan Bulak

 <https://orcid.org/0000-0002-8319-8205>

UNIwersytet Papiński Jana Pawła II w Krakowie

 <https://ror.org/0583g9182>

Przydatność protokołów kapituł z lat 1668–1688 do badań nad dziejami karmelitów dawnej obserwacji w Wielkim Księstwie Litewskim

 <https://doi.org/10.15633/9788383701035.04>

Przechowywane w archiwum oo. karmelitów na Piasku w Krakowie protokoły kapituł prowincjalnych i kongregacji definitorialnych z lat 1668–1688 znajdują się w liczącej 237 kart księdze o sygnaturze 94. Stanowi ona kontynuację księgi 93 zawierającej akta kapituł sprzed roku 1668. Przedmiotem analizy w niniejszym rozdziale są akta kapituł z dwóch dekad poprzedzających utworzenie prowincji ruskiej na mocy brewe papieskiego z 1687 roku. Okres ten, rozpoczynający się od abdykacji króla Jana Kazimierza, był naznaczony wojnami Rzeczypospolitej z Turcją. Niemniej, mimo nie najlepszych warunków, zakon karmelitów dawnej obserwacji stale się rozwijał.

W omawianej księdze znajduje się protokół kapituły generalnej z roku 1680 oraz 6 protokołów akt kapituł prowincjalnych (IV 1670, IV 1674,

VI 1677, VI 1681, VI 1684, VI 1687), które odbywały się zwykle co trzy lata. Zwykle rok po zakończeniu takowej przeprowadzano kongregację definitorialną – dla badanych lat dysponujemy 10 takimi protokołami (X 1668, IX 1671, X 1675, VII 1676, IX 1678, II 1680, VIII 1682, VII 1683, IX 1685, X 1688). Definitoria odbywały z różną częstotliwością – co roku, co dwa lub trzy lata – w zależności od terminów posiedzeń kapituły prowincjalnej.

Na spotkaniach przełożonych zakonu karmelitańskiego dyskutowano o bieżących problemach (zarówno formacyjnych, jak i ekonomicznych) oraz odpowiadano na wnioski (*petita*) składane przez przełożonych klasztorów. W przypadku przekroczenia reguły zakonnej przez poszczególnych zakonników nakładano na nich kary. Za pomocą głosowania rozdzielano także stanowiska na szczelbu prowincjalnym i w poszczególnych klasztorach (przełożeni i kaznodzieje). Na podstawie omawianej księgi „Wołyniak” (Jan Marek Giżycki) odtworzył listę przełożonych poszczególnych klasztorów i zawarł je w swoim opracowaniu pt. *Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi* wydanym w Krakowie w 1918 roku.

Tabela 1. Klasztory karmelitów dawnej obserwacji (trzewiczkowych) w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1668–1688

Miejscowość	Województwo	Powiat	Diecezja
Białynicze	witebskie	orszański	wileńska
Bielsk Podlaski	podlaskie	ziemia bielska	łucka
Chołopenicze	mińskie	miński	wileńska
Czausy	mścisławskie	–	wileńska
Iszczołna	wileńskie	lidzki	wileńska
Lida	wileńskie	lidzki	wileńska
Linków	trockie	upicki	żmudzka

Miejscowość	Województwo	Powiat	Diecezja
Mohylew	mścisławskie	–	wileńska
Mścisław	mścisławskie	–	wileńska
Niełojowicze (Ossowa Wola)	brzeskolitewskie	brzeski	łucka
Pompiany	trockie	upicki	wileńska
Wilno – św. Jerzego	wileńskie	wileński	wileńska
Wilno – Wszystkich Świętych	wileńskie	wileński	wileńska
Władysławów	Księstwo Żmudzkie	wieleński	żmudzka
Żołudek	wileńskie	lidzki	wileńska

Opracowanie własne na podstawie: S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006, s. 414–415; Wołyniak (J. M. Giżycki), *Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi*, Kraków 1918, passim

W badanym okresie w Wielkim Księstwie Litewskim funkcjonowało 12 klasztorów i trzy rezydencje (Chołopienicze, Iszczoła i Niełojowicze) określane w źródle jako *locus*¹. Samo pojęcie „Litwa” w analizowanym tekście źródłowym występuje zamiennie z „Wielkim Księstwem Litewskim” i właściwie zawsze w równowadze z Koroną („in Regno Poloniae et Magno Ducatu Lithuaniae”). Również prowincjał podpisywał się

1 Opis procesu osadzania karmelitów na Litwie oraz charakterystykę poszczególnych konwentów wraz z pobieżnym omówieniem składu personalnego przedstawił na początku XX wieku Wołyniak, tzn. Jan Marek Giżycki: *Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi*, Kraków 1918. Z kolei tematykę fundacji klasztorów (także karmelitańskich) na terenie samej diecezji żmudzkiej podjął w latach 80. XX wieku Grzegorz Błaszczuk: *Fundacje i fundatorzy klasztorów diecezji żmudzkiej w XVII i XVIII wieku*, [w:] G. Błaszczuk, *Wybrane prace z lat 1978–2020*, Poznań 2023, s. 39–74.

jako „provincialis Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae”². Tworzono komisariaty (mniejsze jednostki pomocnicze według terytorium) – istniały komisariaty Żmudzi (z komisarzem Marcelim Tworckowskim – przeorem w Linkowie)³ oraz Białej Rusi (Eliasz Szablowski – przeor konwentu Wszystkich Świętych w Wilnie)⁴. Na mocy podziału prowincji na polską i ruską przeprowadzonego w latach 1687–1688 w prowincji polskiej pozostały klasztory w: Wilnie pw. Wszystkich Świętych, Bielsku, Lidzie, Władysławowie, Linkowie i Pompianach. Do ruskiej (św. Józefa) natomiast zaliczono klasztory w: Wilnie pw. św. Jerzego, Żołudku, Białyniczach, Mohylewie, Czausach i Mścislawiu⁵

Najwięcej fundacji klasztornych powstało w województwie wileńskim (tabela 1), co zapewne łączy się z odsetkiem katolików wśród tamtejszej szlachty, znacznie większym niż w innych województwach Wielkiego Księstwa. Nie przebywało tam jednak zbyt wielu zakonników. Według spisu z 1676 roku we wszystkich klasztorach litewskich posługiwało ich łącznie 57 – to mniej więcej tyle, ile liczyła cała wspólnota klasztoru na krakowskim Piasku⁶. Średnia w tym roku wynosiła 5 ojców w litewskim klasztorze – to znacznie mniej niż w Koronie. Konwentem z największą wspólnotą był oczywiście wileński klasztor pw. Wszystkich Świętych z 13 zakonnikami. Sieć klasztorna na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego była w omawianych latach wciąż w trakcie rozwoju. W 1687 roku ojców na Litwie było już 63, co razem z klerykami i konwersami dawało 92 zakonników. Oznaki pełnego rozkwitu zakonu karmelitańskiego miały nastąpić dopiero po 1688 roku – do rozbiorów powstały jeszcze klasztory w Chwałojniach, Kiejdanach, Kniażycach,

2 Liber provinciae Polonae fratrum ordinis Beatissimae Mariae Virginis de Monte Carmeli continens acta et decreta capitularia definitoria..., 1668–1688, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 94, k. 227v, 232, 237v.

3 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 150.

4 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 8.

5 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 227–227v.

6 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 95–111v.

Koleśnikach, Mazykach, Mińsku, Radomlu, Rosieniach, Stańkowie, Taboryszkach i Zaświrze⁷.

Kilkukrotnie w analizowanych protokołach pojawia się wątek języka Litwy i Żmudzi – zakonnikom sprawiała trudność posługa wiernym znającym tylko język rodzimy. Na definitorium w 1675 roku zwracano uwagę, że nowicjat w Poznaniu utrudnia chętnym młodym wstępowanie do zakonu zarówno ze względu na odległość, jak i język. W związku z tym założono nowy nowicjat w Wilnie, stawiając za cel również zachowanie wśród kształcących się znajomości języka litewskiego⁸. Tylko raz wyszczególniono kaznodzieję języka litewskiego (*concionator lithuanicus*) – Elizeusza Giżewicza, który posługiwał w żmudzkiem Linkowie⁹. Z całą pewnością korzystano z jego znajomości języka, skoro posługiwał wyłącznie na terenie Litwy (Linków, Władysławów, Wilno). Inny linkowski kaznodzieja (nie wiadomo jednak, czy Litwin) Dionizy Gilwicki również posługiwał wyłącznie w klasztorach litewskich. Zależność ta wymagałaby jeszcze szerszego studium, jednak na obecnym etapie można stwierdzić, że większość zakonników przenoszono w obrębie Wielkiego Księstwa.

Mimo zasygnalizowanej wyżej pewnej odrębności konwentów z terenu Wielkiego Księstwa stanowiły one nierozzerwalną część całości prowincji i brały udział w jej życiu. Przykładowo: na kongregacji definitorialnej w 1668 roku ustalono, że krakowski konwent na Piasku nie może ponosić wszystkich kosztów ubioru (*vestuarium*) studentów przebywających za granicą (*in studio exotico*). Obowiązek wsparcia w wymiarze 5 florenów węgierskich każdego roku na święta wielkanocne nałożono więc również na konwenty litewskie w Białyniczach (dla ojca

7 S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006, s. 414–415.

8 Woryginalie: „[...] ob linguam Lithuanicam in suo vigore recipiendi inuestiendi et professandi relinquere et benigne conseruare” (*Liber provinciae Polonae...*, 1668–1688, k. 57–57v).

9 *Liber provinciae Polonae...*, 1668–1688, dz. cyt., k. 58.

lektora Telesfora Niklaszewicza) i w Linkowie (dla ojca lektora Awertana Prajsznariusa)¹⁰. Podobne zasady ustalono w 1684 r., kiedy interesujące nas konwenty w Mohylewie, Mścislawiu, Czausach i Białyniczach miały (decyzją kapituły prowincjalnej) składać 3 floreny węgierskie na ręce prowincjała na utrzymanie zakonników odbywających zagraniczne studia¹¹.

Na kongregacji definitorialnej we wrześniu 1678 roku prowincjał Elias Szablowski ubolewał nad sytuacją klasztorów na Czarnej Rusi, zagrożonych turecką napaścią, i tych z Białej Rusi (Czausy, Białynicze, Mścislaw i Mohylów), które były blisko granicy moskiewskiej. Prowincjał zwrócił się do definitorium z prośbą o poradę, w jaki sposób można by ochronić wyposażenie zagrożonych klasztorów. Postanowiono ich mienie zabezpieczyć, sporządzić ich inwentarze i złożyć w klasztorze większym we Lwowie¹².

Niebezpieczeństwo czyhało nie tylko ze strony wrogów Rzeczypospolitej. Ważna była szybka reakcja na zagrożenie. Tak więc w 1684 roku podczas kapituły prowincjalnej odczytano (*cum ingenti gaudio*) prośbę wniesioną przez wspólnoty z konwentów w Białyniczach, Mohylowie i Płońsku, aby ściślej przestrzegano w nich reguł życia wspólnego. Apel ten spotkał się z życzliwym przyjęciem przełożonych, którzy wezwali do większej troski o *vita communis* w tych i innych klasztorach prowincji, ze szczególnym uwzględnieniem klasztorów z nowicjatem¹³.

Wyrażano zainteresowanie propagowaniem kultu. Na kongregacji definitorialnej w 1675 roku ustalono, że przełożeni niektórych domów (w tym w Białyniczach i Wilnie) mają opisać wygląd i historię obrazów Matki Bożej oraz cuda z nimi związane¹⁴.

10 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 8.

11 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 202v–203.

12 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 92v–93.

13 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 200.

14 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 55v–56; białynicki obraz Najświętszej Maryi Panny, pochodzący z lat 30. XVII wieku, od roku 1655

Nie zajmowano się wyłącznie sprawami administracyjnymi ani związanymi z formacją zakonników – co oczywiste, sporą część analizowanych akt poświęcono sprawom materialnym. Z tych *stricto* gospodarczych spraw można wysnuć wnioski dotyczące kształtowania relacji między karmelitami a możnymi. Przykładowo, w 1682 na kongregacji definitorialnej przedstawiciele konwentu w Białyniczach wnieśli o zgodę na spłatę 6 000 florenów polskich chorążemu Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ten ok. 1658 roku – zdaje się – pożyczył omawianemu klasztorowi 10 tysięcy, jednak suma ta nie była nigdzie wpisana ani zabezpieczona. Podana wyżej kwota, stanowiąca ponad połowę długu, miała dać możliwość polepszenia relacji klasztoru z jego dobroczyńcą¹⁵.

Same relacje z elitami Wielkiego Księstwa można badać również dzięki analizie wyboru przełożonych. Przykładem dobrej koegzystencji klasztoru z miejscową szlachtą jest Mohylew i związany z tamtejszym klasztorem o. Antoni Grosman. W 1675 roku był tam kaznodzieją i komisarzem konwentów Białej Rusi, rok później został tam przeorem (po rezygnacji poprzednika) i funkcję tę piastował do 1682 roku. Rok wcześniej definitorium poprosiło prowincjała, aby zwolnił Grosmana z obowiązku zmiany miejsca, gdyż swoją religijnością zaskarbił sobie wdzięczność mohylewskich możnych, którzy prosili, by pozostawić go w tym mieście¹⁶. W kolejnym roku na definitorium wybrano przeorem o. Feliksa Mrozowskiego. Niedługo potem Grosman znów został przełożonym tamże i równocześnie drugim definitorem prowincji (funkcję tę pełnił przez kolejne 6 lat)¹⁷.

To tylko niektóre wątki zawarte w księdze akt kapituł i kongregacji definitorialnych z lat 1668–1688. Niewątpliwie planowana edycja

znajdował się w Lachowiczach. Powrócił ok. 1760 roku (Wołyniak (J. M. Giżycki), *Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi*, Kraków 1918, s. 33–34).

15 *Liber provinciae Polonae...*, 1668–1688, dz. cyt., k. 173–173v.

16 *Liber provinciae Polonae...*, 1668–1688, dz. cyt., k. 163.

17 *Liber provinciae Polonae...*, 1668–1688, dz. cyt., k. 57v, 77, 84v, 151v, 163, 174, 200v, 208, 216, 222v, 224v.

źródłowa otworzy jeszcze wiele możliwości badaczom terenów dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, a więc nie tylko Polakom, ale także Litwinom oraz Białorusinom.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Liber provinciae Polonae fratrum ordinis Beatissimae Mariae Virginis de Monte Carmeli continens acta et decreta capitularia definitoria..., 1668–1688, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 94.

Opracowania

Błaszczyk G., *Fundacje i fundatorzy klasztorów diecezji żmudzkiej w XVII i XVIII wieku*, [w:] G. Błaszczyk, *Wybrane prace z lat 1978–2020*, Poznań 2023, s. 39–74.

Litak S., *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006.

Wołyniak (J. M. Giżycki), *Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi*, Kraków 1918.

Abstrakt

Rozdział prezentuje wybrane materiały znajdujące się w księdze protokołów kapituł i kongregacji definitorialnych prowincji polskiej przechowywanej w Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie (sygn. 94). Analiza poruszanych na zebraniach zakonników tematów pozwala nam uchwycić problemy, z którymi mierzyli się karmelici na rozległych terenach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego, ale też, w szerszej perspektywie, dostrzec rządzące nimi zależności. Praca prezentuje jedynie zarys problematyki, wskazując na potrzebę jej rozszerzenia.

Słowa kluczowe: karmelici, edycja źródeł, kapituły prowincjalne, Wielkie Księstwo Litewskie

Abstract

The chapter presents selected materials found in the book of minutes of the chapters and definitory congregations of the Polish province kept in the Archives of the Carmelite Order (in Arena) in Cracow (ref. 94). The analysis of the topics discussed at the monks' meetings allows us to grasp the problems faced by the Carmelites in the vast territories of the former Grand Duchy of Lithuania, but also, in a broader perspective, to see the relationships governing them. The work presents only an outline of the issues, indicating the desirability of expanding it.

Keywords: Carmelites, source edition, provincial chapters, Grand Duchy of Lithuania

